

تأثیر وقف در فرهنگ سازی

محمد نوری

مقدمه

تا آنجایی که اطلاعات در دست است، وقف در همه ملت‌ها و امت‌ها از روزگار باستان تا کنون جریان داشته است. تاریخ‌نگاران از اوقاف ابراهیم خلیل یاد کرده‌اند^۱. موبدان برای اداره معابد و صومعه‌ها و آتشکده‌ها موقوفاتی در اختیار داشتند. در دو دین یهود و مسیح نیز وقف سنتی شناخته شده و همواره معمول بوده است^۲. اسلام همان سیره معمول و مرسوم فرهنگ‌های پیشین در زمینه وقف را تأیید کرد. به اصطلاح، وقف از احکام تأسیسی نیست، بلکه امضایی و تأییدی است. با توجه به اینکه وقف در جامعه‌های گوناگون مورد توجه بوده است می‌توان گفت که وقف یک ضرورت برای زندگی بشر به ویژه یک نیاز برای جامعه انسانی است و انسان از قدیم این ضرورت و نیاز را کشف و به آن عمل کرده است.

و عاقلان و نخبگان ملت‌ها راهکار تعدیل انسان و جامعه را در وقف یافته‌اند. حداقل یک راه حل مهم تعدیل اجتماعی و تأمین زندگی جمعی، وقف است. حتی وقف اولادی (اهلی، ذری) را که واقف برای اولاد و خانواده خود، وقف می‌کند، به نوعی در تأمین آینده یک خانواده مؤثر دانسته‌اند^۳. اما مهم تر وقف اجتماعی است که از طریق ریزش ثروت‌ها از طبقه مرفه به طبقه فقیر، ترویج روحیه ایثارگری و بالاخره عدالت اجتماعی و از بین رفتن اختلافات اجتماعی را در پی خواهد داشت.

در این دوره که در سراسر جهان سرمایه‌داری حاکمیت یافته و فاصله طبقاتی بیشتر و ظلم عمومی افزایش

یافته است، وقف باید جدی‌تر و اساسی‌تر مورد توجه قرار گیرد. یک راه توجه به وقف، افزایش اطلاع‌رسانی است. درباره ابعاد مختلف وقف، جایگاه وقف در فرهنگ دینی و ملی جوامع، تأثیرات وقف و مسائل دیگر باید اطلاع‌رسانی شود تا چرخه اجتماعی وقف پویاتر شود. برخی از این جنبه‌ها را که اولویت بیشتری برای اطلاع‌رسانی دارند توضیح می‌دهیم.

وقتی به تاریخ موقوفات نظر می‌کنیم، بین وقف و شکوفایی تمدن اسلامی رابطه‌ای جدی و اساسی می‌یابیم، ولی تاکنون تأثیر وقف را در ساحت فرهنگ جوامع مسلمان بررسی موردی و تاریخی نکرده‌ایم. با اینکه از دوره رسالت پیامبر اسلام (ص) تاکنون، وقف مشغول این وظیفه بوده است.

در تاریخ اسلامی اولین واقف رسول خدا بود و اولین موقوفات به دست

رسول خدا، مسجد قبا و مسجد النبی و حوائط سبعة (بستان‌های هفت‌گانه) بود که توسط آن حضرت وقف شد. ماهیت این موقوفات نشانگر فرهنگی بودن وقف در نگرش اسلامی است. منظور فرهنگی صرف نیست بلکه وقف ذاتاً یک مقوله اقتصادی است که بعد فرهنگ‌سازی هم دارد. پس از پیامبر نیز هزاران مورد برای وقف اختصاص داده شده است چه در کشورهای مختلف اسلامی و چه در کشورهای غیراسلامی که مسلمانان در آنجا زندگی می‌کنند. نقش این موقوفات در فرهنگ و تمدن اسلامی آنچنان گسترده است که برخی پژوهشگران وقف را زیربنای تمدن اسلامی شمرده‌اند و هدف تشریح آن را ایجاد تمدن و فرهنگ‌سازی دانسته‌اند.^۱ اینان معتقدند اولاً آیه «کنتم خیر امة اخرجت للناس» که اشاره به امت اسلامی به عنوان بهترین است دارد فقط با احیای وقف تحقق پیدا می‌کند و ثانیاً جبران عقب‌افتادگی و رسیدن به قافله تمدنی جدید در کشورهای اسلامی فقط با استفاده از وقف امکان‌پذیر است.^۲

اهمیت وقف به عنوان یک عنصر فرهنگ‌ساز در کشورهای اسلامی شناخته شده است که خود جنبه‌های مختلف دارد، از جمله وقف‌شناسی و وقف‌پژوهی است که در قالب پژوهش‌ها، کتاب‌ها و مقالات در هر سال رو به فزونی است.

انتشار آثار مفید در سال‌های اخیر در ایران و دیگر کشورها نشانگر رویکرد عالمان دینی و متفکران جدید به وقف است. نویسندگان و پژوهشگران ابعاد مختلف این پدیده را تحلیل کرده‌اند. به هر حال این جنبه وقف‌پژوهی، نوعی فعالیت فرهنگی است که در کارکرد فرهنگ مردم مؤثر واقع شده است.

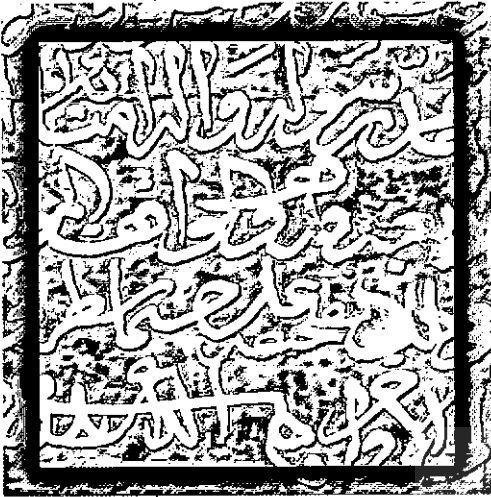
کارکردهای پنج‌گانه وقف

پژوهشگران با مطالعه تاریخ اسلام و فرهنگ و تمدن اسلامی در یافته‌اند که وقف در پنج زمینه کارکرد مثبت

داشته است:

- عبادت و معنویت؛

- آموزش و پرورش؛

- جهاد و تبلیغ؛
- عدالت و تأمین اجتماعی؛
- پزشکی و درمان عمومی؛

عبادت و معنویت

از عهد رسالت و توسط پیامبر اکرم (ص) اموالی به ساخت مسجد اختصاص یافت. اسناد و مدارک و گزارش‌های زیادی در کتاب‌های تاریخ اسلام هست که گویای وقف هزاران نوع مال برای ساخت یا اداره مساجد به ویژه مساجد بزرگی مانند مسجد نبوی یا مسجد الحرام است.

موقوفاتی برای خدمات به زائران حج وجود داشته است و افرادی در راه مکه حتی چاه‌های آب حفر می‌کردند و آنها را وقف می‌کردند. افرادی مطبخ برای زوار وقف می‌کردند. هم‌اکنون در ایران بسیاری از مساجد دارای موقوفات است. و نیز افرادی برای افطار روزه‌داران موقوفاتی داشته‌اند. اکثر موارد وقفی عبادات به تفصیل در تاریخ اسلام مذکور و ثبت شده است. خوشبختانه، پژوهشگران هم اهتمام کرده‌اند و ده‌ها عنوان کتاب و مقاله در این باره تألیف کرده‌اند. برای نمونه قابل ذکر است بهداشت افرادی که به مسجد می‌رفته‌اند، مورد نظر واقفان بوده است و در کنار مساجد، با اموال وقفی، توالی، حمام و دستشویی ساخته‌اند. شاید در ابتدا این مسأله کوچکی جلوه‌کنند ولی اگر این نوع موقوفات نبود و این گونه امکانات بهداشتی وجود نداشت، اساساً عبادت در این مساجد هم غیر قابل تصور بود.

در قدیم در مناطق شمالی ایران و هم‌اکنون در کشورهای مثل مغرب موقوفاتی برای رباط‌ها هست. رباط محلی برای تجمع سربازان مسلمان بود و بعدها به محل عبادت عارفان و صوفیان تبدیل شد. در مغرب رباطات همچون مساجد بسیار زیاد است و اوقاف زیادی صرف اداره آنها می‌شود. در کشورهای شیعه‌نشین، به ویژه ایران و عراق، مشاهد ائمه (ع) و امام زادگان عموماً با هزینه‌های وقفی اداره شده و می‌شود و نقش زیادی در فرهنگ شیعی داشته است. این یک ضرورت است که باید به اطلاع رسانی پرداخت و رابطه وقف با حوزه عبادت و خدمات معنوی را نشان داد.

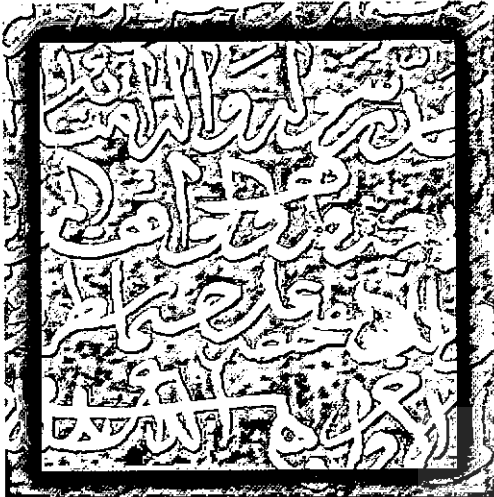
آموزش و پرورش

بعد از موقوفات عبادی، وقف تعلیمی زیادترین حجم موقوفات را تشکیل داده است. مدرسه‌ها، کتابخانه‌ها، مکتب‌خانه‌ها، قرآن‌خانه‌ها و حدیث‌خانه‌های فراوانی با اموال موقوفه ساخته یا اداره شده است. دانش‌آموزان و استادان زیادی با همین موقوفات اداره شده‌اند. از مدارس بسیار مهم وقفی مدرسه مستنصریه و مدرسه نظامیه است. مستنصریه دارای معماری زیبایی است.

جالب است که وقف‌کنندگان اغلب شرایط ویژه‌ای برای افراد دانش‌آموز یا استاد در نظر می‌گرفتند. مثلاً در گزارش‌های تاریخی آمده است که مدرسی از حقوق وقفی برخوردار بود که دارای فضل و دانش کافی، عقل و عدالت می‌بود.

دارالقرآن‌هایی که امروز رواج یافته در گذشته‌های دور هم با اموال وقفی تأسیس و اداره می‌شد و اساساً گسترش علوم قرآنی و ترویج قرآن در بین مردم مدیون این مراکز قرآنی است.

در کنار دارالقرآن، دارالحدیث هم توسط وقف‌کنندگان تأسیس می‌شد. مورخین نوشته‌اند اولین فردی که دارالحدیث ساخت، نورالدین زنکی بود که در شهر دمشق دارالحدیثی ساخت تا زیر نظر حافظ ابوالقاسم بن عساکر اداره شود.^۶

مکان‌هایی برای آموزش به نام دارالعلم از قدیم وقف شده بود. یکی از اینها دارالعلم شریف رضی در بغداد بود. این دارالعلم پیش از حوزه علمیه نجف اشرف، بسیار فعال بوده و تأثیر زیادی در تعلیمات شیعی داشته است. غیر از مدرسه‌ها، کتابخانه‌ها هم بحث مفصلی دارد و موقوفات زیادی صرف ساخت و اداره و حتی کتابداری و فهرست‌نویسی کتب این کتابخانه‌ها شده است. کتاب‌ها و مقالات زیادی در این زمینه وجود دارد که به تفصیل ابعاد و زوایای نقش موقوفات در این مدارس را تحلیل و بررسی کرده‌اند.

جهاد و دعوت اسلامی

مورخان وقتی جهاد اسلامی را بررسی کرده‌اند، نقش وقف در ساخت پادگان‌های نظامی، برج‌ها، قلعه‌ها، خرید و ساخت اسلحه برای دفاع از امت اسلامی را نیز تحلیل کرده‌اند. اساساً بدون این موقوفات، حفاظت از کیان مسلمانان امکان‌پذیر نبوده است.

عدالت اجتماعی

اقتشار کم‌درآمد یا فاقد درآمد و امکانات ضروری زندگی که به نام مستمند و فقیر شناخته شده‌اند، همواره وجود داشته است. در کنار اینان قشر مرفهی هم وجود داشته است. تدبیر شریعت اسلام برای ایجاد توازن اجتماعی وقف است. به مرفهان توصیه شده که اموال خود را به فقرا صدقه بدهند و امکاناتی برای زندگی مستمندان وقف کنند.

ریزش اموال از قشر ثروتمند به فقیر و پرکردن فاصله‌های طبقاتی از طریق وقف به دو گونه بوده است: مستقیم مانند پرداخت صدقه و غیرمستقیم مانند ساختن حمام، پل، خانه‌های مسکونی برای افراد بی‌بضاعت.

عناوینی که در تاریخ اسلام گزارش شده عبارتند از: وقف خانه ایتام، وقف محل مسکونی گمشدگان و اسیران، وقف نان و طعام، وقف خانه‌های مهمانی و ضیافت، وقف لباس و پوشاک، وقف برای ایجاد خدمات برای کورها، وقف حمام و دستشویی و لباس شویی، وقف محل مسکونی برای فقیران بدون مسکن، وقف غسل و کفن و دفن فقیران، وقف گردشگاه، وقف پل و آب انبار و وقف آب آشامیدنی.

زیر هر کدام از عنوان‌های مزبور در منابع قدیم و جدید مطالب و گزارش‌ها و اسناد فراوانی آمده است.

پزشکی

بخشی از موقوفات صرف بیمارستان‌سازی، اداره بیمارستان‌ها و درمانگاه‌ها، تأمین هزینه‌های پزشکی و طبابت شده است. بیمارستان عضدالدوله بویهی در بغداد بسیار بزرگ بود و امکانات فراوانی داشت که در سده

چهارم به طریق وقفی ساخته شد.

تأثیرات گسترده وقف در حوزه‌های پنجگانه، نشانگر این است که باید با اطلاع‌رسانی گسترده‌تر مردم را با این نهاد مهم و زیربنایی آشنا تر کرد و نقش مؤثر وقف در این حوزه‌ها را نشان داد.

پویایی فرهنگ

ساز و کار فرهنگ تا حد زیادی منوط به کارکرد وقف است. می‌دانید که هر نوع وقفی پذیرفته نیست و قبول آن وابسته به شرایطی است. عدم معصیت در موقوف یکی از این شرایط است مثلاً برای کارهای خلاف شرع نمی‌توان وقف کرد. وقتی شرایط و دیگر مباحث مرتبط با وقف را در فرهنگ اسلامی مطالعه می‌کنیم درمی‌یابیم که شریعت برای وقف اهداف عالی و رسالتی زیربنایی و اساسی و گسترده در نظر گرفته است.

به همین دلیل بود که نهادهای فرهنگی بزرگی در سرزمین‌های اسلامی مثل بیت‌الحکمه در دوره مأمون عباسی تأسیس و دایر شد. خواجه نظام‌الملک با استفاده از اوقاف، مدارس نظامیه را در سراسر جهان اسلام گسترش داد. قابل توجه است در دوره‌های قدیم که سرمایه‌هایی مانند نفت در اختیار مسئولان نبود، همه نهادهای فرهنگی با اوقاف و وجوهات به خوبی اداره می‌شد.

به نظر می‌رسد در دوره معاصر کارکرد وقف در این زمینه کمتر شده است. یکی از دلایل این کاهش، انباشت ثروت در برخی جاها و بعضی افراد است. مرتفع شدن مشکلات فرهنگی جامعه‌های اسلامی تا حد زیادی منوط به گسترش اوقاف و استفاده درست از وقف است.

به هر حال، باید وقف را زمینه‌ساز و بستر ساز تحقق اهداف دین و مقاصد شریعت بدانیم و در راه گسترش فرهنگ دینی از آن استفاده کنیم. وابستگی اوقاف و فرهنگ دینی از چند جهت قابل ملاحظه است:

- با وقف مکان‌هایی همچون مساجد، فرهنگ دینی نهادینه می‌شود.

- به دلیل فسادزایی تکاثر ثروت، وقف از تکاثر پیشگیری می‌کند و توازن اجتماعی به وجود خواهد آورد.

به عبارت دیگر وقف از استکبار، اسراف، زیاده‌طلبی که از آثار تکاثر ثروت است می‌کاهد و اخلاق انسانی را گسترش می‌دهد.

- با گسترش عدالت اجتماعی از طریق وقف، کارآمدی و موفقیت دین در جامعه تضمین می‌شود و از این

طریق فرهنگ دینی بسط می‌یابد.

- آرامش روانی که برای واقفان پدید می‌آید، به نوعی به سلامت روحی و اجتناب از گناه منجر می‌شود. از

این رو، فرهنگ دینی توسعه پیدا می‌کند.

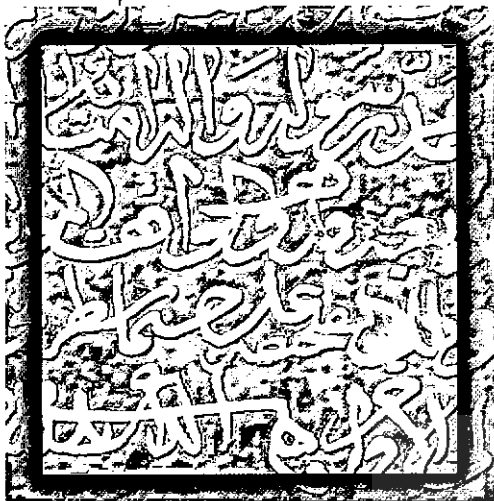
در این دوره هم می‌توان به کمک وقف، فرهنگ دینی را توسعه بخشید؛ اما پیش از هر چیز باید زمینه توسعه

وقف را ایجاد و توجه جامعه را به وقف جلب کرد.

احیای وقف

در چند روایت از معصومان (ع)، وقف، صدقه جاریه دانسته شده است و بسیاری از فقها معتقدند که مال موقوف باید به صورت دائمی و ابدی وقف شود. این نکات تأکید بر این است که وقف همیشه و در همه جامعه‌ها نیاز و ضرورت است. جوامع بشری از قشر بندی و فاصله طبقاتی خالی نیست و نیاز به عدالت و

توازن اجتماعی همواره وجود دارد. اما در همهٔ زمان‌ها متناسب با نیازها و اقتضائات، وقف را می‌توان تدبیر، برنامه‌ریزی و مدیریت کرد. دستگاه ادارهٔ اوقاف با کمک کارشناسان از رشته‌های مختلف در هر دوره و در هر مکان و در هر شرایط باید از اوقاف بهترین استفاده و بهره‌وری را داشته باشند. باید دانست که نهاد وقف ذاتاً یک نهاد اجتماعی - اقتصادی است. همان گونه که نهادهای اقتصادی را روزآمد و به شیوه‌ها و ابزارهای جدید برای بهره‌دهی بیشتر تجهیز می‌کنند، نهاد وقف را هم باید این گونه احیا کرد.

فقیهان مسلمان شرایطی برای والیان وقف در نظر گرفته‌اند. آنان توافق دارند که والی حداقل باید از عقل و امانت‌داری کافی برخوردار باشد. برخی از فقیهان غیر از امانت‌داری و تعقل، عدالت و کفایت را افزوده‌اند. معنای عقل و تعقل، آگاهی به چگونگی استفاده از موقوفه و حسن تصرف و حسن اداره و مجهز بودن به دانش و تجربهٔ روز است. کفایت را به قدرت تشخیص و کاردانی تعریف کرده‌اند. همهٔ این تأکیدات و شرایط به خاطر تحقق اصالت وقف است. زیرا فقیهان در تعریف وقف گفته‌اند: «حبس الاصل و سبب الثمرة یا سبب المنفعة.»^۱

یعنی با تدبیر و کاردانی باید اصل موقوفه را از خسارت و نقصان حفظ کرد و هر دوره از ثمرات و عایدات و سودهای آن برای امور خیریه بهره گرفت. به عبارت دیگر، باید از هر موقوفه بهرهٔ اقتصادی برد و تأثیر اجتماعی آن را جلوه داد. متأسفانه مشاهده می‌شود این اصل مسلم یعنی حفاظت اصل و بهره‌گیری از نتایج مالی، در موقوفات کمتر مورد توجه قرار می‌گیرد.

سوء استفاده از وقف

گزارش‌هایی در تاریخ وجود دارد که سوء استفادهٔ افرادی از این سنت حسنه را تأیید می‌کند. گاه متولیان و متصدیان سوء تدبیرهایی داشتند. به دلیل همین سوء استفاده‌ها عده‌ای از حقوقدانان و اندیشمندان دورهٔ معاصر رأی به الغای وقف دادند. به ویژه در وقف اهلی (خصوصی و خانوادگی) حساسیت بیشتر وجود داشته است. زیرا این نوع وقف را راهی برای حفاظت اموال از طریق رهایی از مصادره یا پرداخت مالیات‌ها می‌دانستند. در مصر، لبنان و برخی از کشورهای اسلامی بحران وقف و الغای اوقاف مدت‌ها فضای حقوقی جامعه را مشغول کرده بود. در اوایل قرن هجدهم برای اولین بار محمدعلی پاشا فرمانی مبنی بر ممنوعیت انشای اوقاف جدید صادر کرد و برخی فقهای سنی مذهب هم آن را تأیید کردند. پس از آن چند دهه مبحث الغای وقف ادامه داشت. اما اهمیت وقف عملاً آن قانون را مهمل گذارد. این نکته نشانگر حیاتی بودن وقف در جامعه‌های اسلامی است. ادارهٔ وقف بر پایهٔ روش‌های سنتی و قدیمی کارآمد نیست، بلکه باید به وقف به عنوان یک نهاد اقتصادی فعال نگاه کرد. متأسفانه مردم به موقوفات به عنوان اموال مرده و رها شده نگاه می‌کنند. این نگاه باید عوض شود و از کارشناسان رشته‌های مختلف جامعه‌شناسی، اقتصاد و غیره استمداد شود تا موقوفات را فعال و کارآمد و سودزا نمایند.

پی‌نوشت‌ها

۱. احکام الاوقاف، محمد شفیق العانی، ص ۴.
۲. محاضرات فی الوقف، محمد ابوزهره، ص ۷.
۳. اندیشه سیاسی در اسلام معاصر، حمید عنایت، ص ۲۵۶.
۴. از جمله این نویسندگان دکتر رعد محمود البرهان است که در مقدمه کتابش خدمات الوقف چنین نظری دارد.
۵. خدمات اوقاف، ص ۶.
۶. تذکره السامع، ابن جماعه، ص ۱۹۸ - ۱۹۹.
۷. طبقات، سبکی، ج ۷، ص ۲۲۳؛ الدارس، نعیمی، ج ۱، ص ۱۰۱.
۸. بعضی نویسندگان، موقوفه‌های نظامیه را پانزده هزار دینار نوشته‌اند (محمد عبده در الاسلام و النصرانیة، ص ۹۸).
۹. الخلاف، شیخ طوسی؛ جواهر کلام، محمد حسن نجفی، ج ۲۸، ص ۳.
۱۰. محاضرات فی الوقف، محمد ابوزهره، ص ۲۵.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی